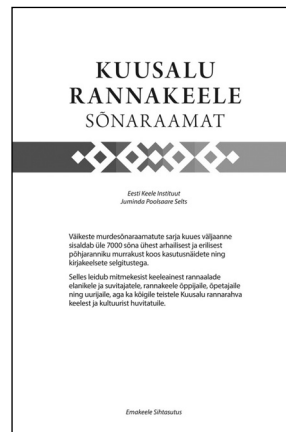

Mida sisaldab „Kuusalu rannakeele sõnaraamat“?

2019. aastal ilmunud „Kuusalu rannakeele sõnaraamat“ on sündinud armastusest ja huvist rannakeele ja -kultuuri vastu. Autorid on murdeuurijad Piret Norvik ja Vilja Oja (toimetaja). Sõnaraamatu valmimisele tuli kasuks nende eelnev töö „Eesti murrete sõnaraamatu“ tegijatena ja teadmised keeleuurimisretkedelt Kuusalu rannaküladesse. Kohapealt panustas koostamistöösse Heli Kendra koos rannakeele töörühmaga „Rannakiele üäks“ (Rannakeele hüvanguks), kuhu kuuluvad nii põlised randlased kui ka mujalt tulnud.

Sõnaraamat hõlmab 7000 iseloomulikku murdesõna. Nii mahukas sai sõnaraamat seetõttu, et oli olemas Kuusalu sõnavarakogu eesti keele instituudi murdearhiivis. Aluseks oli „Väikese murdesõnastiku“ veebiversioon, kus Kuusalu sõnu on kõige rohkem (üle 12 000). Suur tegu oli, et oluline osa neist koos lausenäidetega kaante vahele mahutada. Osa sõnu (üle 1300), mis jäi sõnaartikliks vormistamata, on varuks ja ootavad oma aega. Omapärane sõnavara on köitnud paljude kogujate tähelepanu, talletatud sõnavara on rikkalikult. Tänu oleme võlgu emakeele seltsi stipendiaadile Linda Pärtil, kes pani 1920ndatel ainuüksi Tapurlast kirja üle 10 000 sõna (sõnaraamatus on 1452 Tapurla lausenäidet). See kogu oli ühtlasi abiks ka sõnaartiklite peades põhivormide määramisel. Keeleandmeid kogus Pärt Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu järgi Mai Kravtsovilt, kes oli tuntud Kuusalu rahvalaulik ja keelejuht. Lisaks on sõnu nopitud murdearhiivi tekstikõidetest, mida on saatnud kohalikud kaastöölised, eriti Õilme Aasma (üles kirjutanud oma emalt Madleena Sandströmilt) ja Helmi Kaljurand Pärilpealt, Edgar Lilhein Viinistult, Evald Lindström Tammistult jt. Aluseks on olnud ka randlaste omakoostatud sõnastikud Helje Lillepoolilt (Pärilpea), Jaan Velströmilt (Virve), Helle Nittimilt (Juminda) jt.

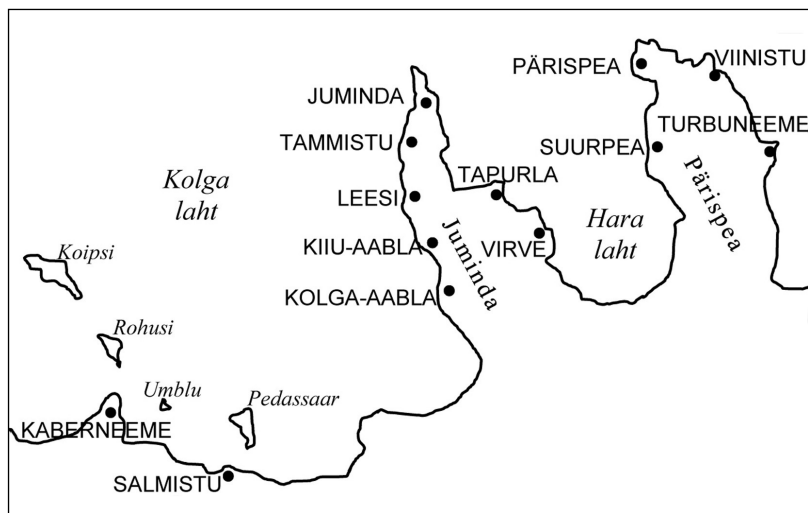

Sõnaraamatu koostamisel on toetunud keeleteadlase Mari Musta murdekirjeldusele „Kirderannikumurre“ (1987), samuti tema tekstikõidetele „Kirderannikumurde tekstid“ (1995) ja „Lahemaa lugusid“ (1989).

Kuusalu rannakeel kuulub kirderannikumurde alla. Olles levinud Eesti äärealal Kuusalu kihelkonna rannikul Kaberneemest Salmistuni ning Juminda ja Pärисpea poolsaarel, on ta kaua säilinud vanapärase murrakuna. Sõnaraamatus on esitatud sõnavara 13 külast. Samas ei ole selle väikese ala keel ühtlane, erinevusi on kahe ranna (endiste valdade) – Kõnnu ja Kolga ranna keeles, ja need kajastuvad sõnavaras ja grammatikas. Külade loendis on ka Kaberneeme ja Salmistu, kuigi nende külade keeletarvitus erineb uuemate ja Jõelähtmega ühiste joonte poolest teiste külade omast, kus räägiti nn *pohirannat*, vanemal järjel olevat murdekeelt. Kõige rohkem lausenäiteid on Pärисpea poolsaare tipus paiknevast Pärисpea külast (5305), kus keel oli kaua säilinud murdepärasena, seejärel Viinistult (3034) ja Tammistult (2425), kõige vähem Salmistult (44).

Sõnaraamatut kokku seada oli suur rõõm. Selleks pakub eesti keele instituudi sõnastikusüsteem EELex häid tänapäevaseid võimalusi, mis lihtsustavad koostamistööd. Üldiselt on sõnaraamatus kasutatud kirjakeele ortograafiat, kuid sellest on kohati loobutud, et esile tuua murraku eripäraseid jooni, nt seesütleva käände ja sellel põhinevate määrsõnade lõpus on pikk *-ss*: *saaress* 'saarel', *küliss* 'küljes, juures'.

Algul oli kavas esitada põhisõnavara, et võimaldada rannakeelt alles hoida ja kasutada. Töö käigus langes rannarahva soovil kaalukauss laiema murdesõnavara kasuks. Suur osa murdesõnadest on praegugi Kuusalu rannakeeles käibel (*ahugas* 'kohev', (*h*)*örüläne* 'herilane', (*h*)*üü* 'hea'), kuid siit leiab iidseid, tänapäeval vähetuntud ja kasutusest kõrvale jäänud sõnu (*aat* 'eelõhtu', *apsat* ~ *apsati* 'jalanõu konts'), aga ka neid, mis on tulnud murdekeelde alles viimastel kümnenditel (*prahiottaja* 'tolmuimeja'). Suur on sõnaraamatus deskriptiivsõnade osakaal, millest valdavat osa tänapäeval enam ei kasutata (*hötrütämä* 'lobisema, latrama', *prüntäne* 'trullakas'). Kirjakeelega ühiseid sõnu on esitatud enamasti vaid siis, kui need erinevad kirjakeelest vormi või tähenduse poolest: *silmus* <*silmukse*, *silmust*> 'nööriast', *tehas* <*tehta*, *tehas*> 'võrguhunnik'. Sõna puudumise tõttu ei selgu, kuidas muutub mõni tavaline sõna, nt *lugu* või *vihm*, kas tuleks käänata *vihma* või *vihmä*. Praegu on Kuusalu murrak tugevasti lihtsustunud, käibelt on kadunud endisaegsed murdeomased

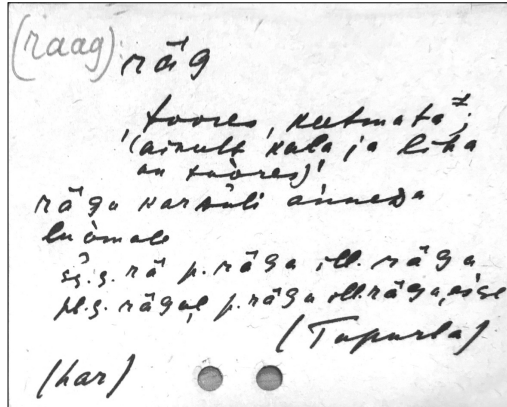

Kaart pärineb „Kuusalu rannakeele sõnaraamatust“, selle on teinud Vilja Oja

tunnused, nt *-tuma*, *-nd(u)* tüübis *anidu* <*anituma*, *anidundu*>, praegu *anidu* <*anidu*, *anidu*> 'vilets, kulunud'. Sõnaraamatus on peamiselt siiski järgitud murdeomast kasutust, selle kõrval on kohati osutatud ka uue-
matele muutustele. Tänapäeva keelekuju jaoks peaks tegema lausa uue sõnaraamatu.

Kuusalu rannakeel on huvitav nii grammatiliselt kui ka sõnavaraliselt. Rannakeelt on räägitud Põhja-Eesti piirkonnas, kus *õ* on tundmatu, selle asemel on sõnuti *e*, *o*, *a*, *u* (*ehtu* 'õhtu', *ode* 'õde', *sana* 'sõna', *numm* 'nõmm'). Kaashäälikuid ei peenendata ning kirjakeelele omast teise ja kolmanda välte vaheldust ei eristata, st pika esisilbiga sõnu tuleb hääldada ühtmoodi pikalt (nt *kassi*, *kassi*).

Sõnaraamatus on palju ilusaid väljendeid ja keni ütlemisi. Arusaa-
mise hõlbustamiseks on näitelausete tähendusi seletatud. Lausenäidetes kajastub rannarahva mõttemaailm, elutarkus ja huumor. Need annavad ilmekalt edasi nii rannarahva keelt kui ka elulaadi, millesse kuuluvad mere-
sõit, kalapüük ning ehe rahvakultuur. *Isa iaks ja poja polveks* 'Isa eaks ja poja põlveks' (nii sooviti, et mõni lõpetatud töö või asi oleks vastupidav mitu põlve). *Kesse sinu mokka kergit?* (öeldakse jutule vahele segajale). *Kes leivapääle ei leba, sie leivämiheks ei saa* (pärast sööki puhkamine aitab edukalt töötada).

Linda Pärt. Keelenäited Tapurlast. Märksõna on (originaalis punasega) lisanud Tartu ülikooli eesti keele professor Andrus Saareste

Tabavad on võrdlused. *Laeva vei silda nindagu emä süle* 'Laeva viis randumiskohta nõnda kui ema sülle'. *Kover nindagu paa sang* 'Köver nõnda kui paja sang'.

Kartoteegikastides leidub hulgaliselt Kuusalu vanasõnu ja kõnekäände, kajastatud on neist vaid murdosa (133 vanasõna ja 54 kõnekäändu): *Kes alu alustab, sie lobu lobetab* 'Kes alguse alustab, see lõpu lõpetab (alustatud töö tuleb endal lõpetada)'. *Merel silmäd ja metsäl korvad* (merel oled nähtav). *Meri andab, meri ottab, meri tappab ja mattab* (öeldi, kui keegi uppus). *Harvast kehvä löhvästäv, sidägi panna ouks* 'Harva vaesel läheb hästi, sedagi pannakse pahaks'. *Tuha all süed ehkuvad* (vihavimm pole kadunud). *Ei suurest torrest vesi vähäne – ega merest vesi otsa loppe*.

Vanasti käidi sügiseti koos *videlikku pidämäs* 'videvikku pidamas', siis aeti juttu endistest aegadest ja mõistatati. Mõistatusi on esitatud 27: *Mies kündäv, aga vagu järele ei jää* (= laev merel).

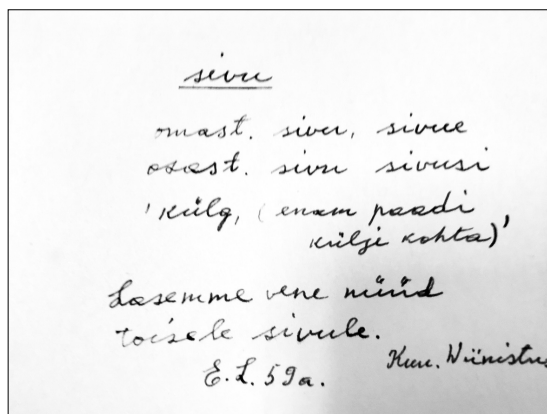
Iseloomulikud on tervitused ja tänusõnad: *Tere huomigut! Tere lounat! Tere ehtut! aitima ~ ai`tima`aitüma`*: *Suur ai`tima! aiteh ~ ai`teh`aitäh`*: *Ai`teh`andamast`Aitäh`andmast`*, *kiidus`tänu`*: *Suur kiidus!`Suur tänu!*

Välja ei ole jäetud halvustavaid sõnu ega sõimusõnugi: *vihuviimäne* 'kõige viimane, väga paha': *Oled üks vihuviimäne inimeseluom; verkane`võrukael, vigurivänt`*: *Assa verkane veriänd!*

Liitsõnu on kaasatud valikuliselt, eeskätt vaid need, mille tähendus ei tulene osiste tähendusest, nt *kaulapaul`lips, kinnineul`haaknöel*.

Sõnavaras on tuntav soome keele mõju. Tihe läbikäimine soomlastega on keelde toonud hulgaliselt soome laene: *(h)uomama`tähele*

Edgar Lilhein.
Keelenäiteid Viinistult

panema, märkama' < sm *huomata*; *pula* 'häda, kitsikus' < sm *pula*; *raja* 'piir' < sm *raja*. Kokkupuuted vene keelega on jätnud tarvisse aga ka vene laenud: *nessimä* 'rassima, tassima' < vn *несту*; *robotama* 'tötama, rassima' < vn *работать*, *tappur* 'kirves' < vn *топор*.

Sõnaraamat on saanud hea tagasiside osaliseks. Tunnustavalt tõstis tehtud tööd esile Kuusalu vallavanem Urmas Kirtsu oma kõnes sõnaraamatu esitlusel mullu 10. juunil Viinistul. Rõõmu on see sõnaraamat valmistanud nii täiskasvanutele kui ka lastele. Heameelt on tuntud selle üle, et otsitavad sõnad on sõnaraamatus kirjas. Isegi lapsed on lapanud sõnaraamatut suure huviga ja pärinud ühe või teise sõna tähenduse kohta vanavanematelt. „Kuusalu rannakeele sõnaraamat“ on ka 2019. aasta keeleteo nominent. Praeguseks on Kuusalu rannakeele sõnastiku veebiversioon kättesaadav ka EKI sõnastike veebilehel.

Ilmunud sõnaraamat hõlbustab Kuusalu murdetekstide lugemist. Käsikirjalisi materjale selles murrakus on palju hoiul eesti keele instituudi murdearhiivis. Teos on mälestusmärk abivalmis ja külalislahketele Kuusalu keelejuhtidele, kes oma kodumurret on rääkinud, üles kirjutanud ning emakeele seltsile saatnud. Raamat on põnev lugemisvara – kui kord kätte võtta, ei saa seda enam kergesti käest panna. Head tutvumist lugejalegi!

Piret Norvik

sõnaraamatu koostaja